

Tadej Rifel

Pogledi na Trubarja in reformacijo ob njegovi štiristoletnici – sto let pozneje

Povzetek: Prispevek se ukvarja s predstavitvijo pogledov na Trubarja in reformacijo v jubilejnem letu 1908. V tem letu je namreč izšlo veliko število knjig in člankov, večinoma poljudne narave, ki pa so vsebovali tudi elemente znanstvenega (objektivnega) pristopa k problematiki. Politično ozračje je bilo tedaj zelo razgreto in mnogi avtorji so Trubarjevo podobo predstavili na podlagi svoje ideologije. Branje sto let pozneje nam lahko pokaže, da so nekateri pristopi in vsebinski poudarki še danes enaki. Prispevek obenem opozarja na članek, ki je na podobno temo izšel pred dvema letoma.

Ključne besede: Trubar, reformacija, pogledi, leto 1908, Trubarjeva štiristoletnica, Vitorović.

Abstract: Views on Trubar and Reformation at His 400th Anniversary – One Hundred Years Later

The paper presents the views on Trubar and reformation in the jubilee year 1908 (400th anniversary). In that year numerous books and articles were published, mostly of a popular scientific character, but they also contained elements of a scientific (objective) approach. At the time the political atmosphere was rather heated and many authors presented Trubar's image on the basis of their own ideologies. When one reads them a hundred years later, it may turn out that some approaches and emphases are still the same. Additionally, the paper draws attention to an article dealing with a similar theme, which was published two years ago.

Key words: Trubar, reformation, views, the year 1908, Trubar's 400th anniversary, Vitorović.

1. Uvod in leto 1908

Prispevek je najprej kratek prikaz pogledov na Trubarja in reformacijo ob njegovi štiristoletnici, torej leta 1908.¹ Obenem pa je ponekod tudi odziv na že napisan članek s podobno tematiko, ki je izšel pred dvema letoma in nosi naslov »*Protestantizem v polemikah ob štiristoletnici Trubarjevega rojstva*«. ² Danes, ko praznujemo petsto-

¹ Kljub omejitvi na napisano leta 1908 gre zgolj za izbor napisanega. Zato je treba že na začetku poudariti, da je to bolj poskus prikaza tedanjega razpoloženja in odnosa do Trubarja in reformacije.

² Avtor članka je Nenad Vitorović (Vitorović 2006). Odziv izvira iz občutka, da je bil avtorjev namen prej kot prikaz polemike mišljen kot prikaz »pravega Trubarja«. Sicer pa članek na več mestih ponudi izčrpno predstavitev avtorjevih stališč. Odkrili smo ga šele naknadno in nam je bil v veliko pomoč glede seznama virov in litera-

letnico Trubarjevega rojstva, se nam zdi primerno spomniti na bipolarnost v pogledih, ki je po našem mnenju še nismo prerasli oz. je še vedno aktualna. Upamo, da bo zapisano v nadaljevanju vsaj posredno pripomoglo k bolj odprtemu dialogu, kot se je odvijal pred stotimi leti. Tega leta se je ob obletnici veliko pisalo. Preden pa se podrobneje lotimo samih tekstov, se nam zdi potrebno razjasniti še nekaj stvari. V splošnem vemo, da je bilo obdobje prvega desetletja dvajsetega stoletja v veliki meri dedič tistega, čemur pravimo ločitev duhov. To dejstvo ima pomembno mesto v našem prikazu. Do določene mere sicer res drži, da sta se dva tabora razdelila tudi glede vprašanja o Trubarju in reformaciji, vendar je premočrtnost bolj ali manj navidezna. Avtorji so namreč, ne glede na svojo pripadnost, pisali vsak iz sebe, kar seveda ne pomeni, da vplivi nazorske usmeritve niso bili očitni. Vseeno pa naj bo to opozorilo za nas, da pri predstavitvi in predvsem pri presojanju ljudi ne smemo preprosto deliti na klerikalce in liberalce. Druga, za nas pomembnejša stvar je prav tako povezana z našim presojanjem, in sicer z nevarnostjo, da bi jih sodili na podlagi današnjega védenja o Trubarju in reformaciji.

2. Josip Gruden

Dr. Josip Gruden, duhovnik in zgodovinar,³ je v jubilejnem letu napisal dva prispevka. Prvi nosi naslov »*Primož Trubar, ob štiristoletnici njegovega rojstva*« (1908b) in ga lahko štejemo za »*klasičen prispevek*«⁴ na naslovno temo, medtem ko je drugi, ki je malo krajši, zgolj nekakšna skica oz. predstavitev nekaterih drugih avtorjev in tekstov, ki so izšli leta 1908. Prispevek nosi naslov »*Trubar v jubilejnem slovstvu*« (1908c). Oba prispevka sta izšla v reviji Čas.⁵

2.1. »Oblak, ki je mimo šel«

S temi besedami zaključí Gruden svoj prvi spis, ko predstavlja obdobje reformacije (Gruden 1908b, 268), začne pa ga z naslednjimi pomenljivimi besedami: »*Pravo naziranje o zgodovinskih osebah dobimo le tedaj, če se vglobimo v dobo, v kateri so živele, če proučimo vsestransko tedanje kulturne težnje in struje, cilje in pota.*« To v Trubarjevem primeru pomeni: »*[da] ne pojmuje prav Trubarjeve-*

---

ture. Na nekaterih mestih bomo do njega zavzeli kritično stališče.

³ Več o njem v: Slovenski biografski leksikon (Sbl), zv. 2 (1926), str. 269-271.

⁴ S tem označujemo prispevke, ki vključujejo tudi kratek prikaz Trubarjevega življenja.

⁵ Čas 2:257-268 in Čas 2:472-475.

ga značaja, kdor govori o narodnjaku Trubarju; pravtako ne tisti, ki išče v njem modernega svobodomisleca. Trubar je sam hotel biti cerkveni reformator« (Gruden 1908b, 257). Nenad Vitorović te besede označi za »obetavni uvod v trezno razpravo«, a takoj doda, da je Gruden »vešč raznih manipulativnih prijemov«. Zatem se loti prikaza teh manipulacij (Vitorović 2006, 249). Žal, avtor obravnavani Grudnov tekst že takoj na začetku spodkoplje s primerjavo z nekim drugim Grudnovim tekstom, ki mogoče res stoji na znanstveno trhljih nogah, ter tako posplošeno obravnava Grudna kot »*manipulanta*«. Tu se bomo zato lotili shematičnega prikaza Grudnovega članka in tako opozorili na »*sporna mesta*«.

Prispevek lahko razdelimo na tri dele: uvodni del, ki vsebuje nekatera pojasnila glede načina pisanja/raziskovanja in vsebine; osrednji del, kjer avtor opisuje Trubarjevo življenje (življenjepis), in zaključni del, kjer je označen Trubarjev pomen. Gruden kot cerkveni zgodovinar smiselno zavzame načelno stališče, ki se mu seveda lahko nasprotuje, vendar spet načelno, da je namreč treba Trubarja in njegovo delo presojati skozi verske namene, ki jih je imel. To načelo bo pri drugih avtorjih v tej ali v zanikani obliki še večkrat ponovljeno, vendar o tem več v nadaljevanju. Gruden torej ne želi »[...] se baviti z različnimi problemi, ki so v zvezi s Trubarjem in reformacijo na Slovenskem, temveč podati hoče[m] le kratek obris njegovega življenja in delovanja, da moremo razločevati med pravo in nepravo podobo Trubarjevo« (Gruden 1908b, 257). Kaj je tu mišljeno s pravo in nepravo podobo? Gotovo ne zgolj pravilnost oz. nepravilnost dejstev in dogodkov iz Trubarjevega življenja, ampak predvsem tisto, kar je Trubar v resnici bil, ne pa to, kar so takrat nekateri želeli, da bi bil. Torej ne toliko vsebina napisanega o Trubarju, ampak namen Trubarjevega pisanja nasploh. Preden se lotimo predstavitve Trubarjevega življenja, kot ga je razumel Gruden, velja opozoriti, da avtor vseskozi veliko citira, predvsem iz Dimitza, Hegemanna in Eltzeja. Vsekakor je to znak določene znanstvene zrelosti in iskrenosti, ne pa nujno tudi objektivnosti.⁶

Za začetek je zanimiva Grudnova opomba glede Trubarjevega rojstva, ko zatrjuje, da se datum 8. 6. pojavlja zgolj zato, ker na ta dan godujeta sv. Primož in Felicijan. Takoj zatem avtor omeni Trubarjevega očeta, v zvezi z njim pa je še posebej zanimiv zapis, ki je povzet po nekem poročilu, namreč da je Trubar nekoč izjavil, kako očeta njegova pobožnost ni mogla rešiti nesrečne smrti (Gruden 1908b, 258).

⁶ Dimitz in Eltze veljata za Trubarju naklonjena interpreta, medtem ko je Hegemann bolj kritičen. Gre torej za sekundarne vire, ki zagotovo ne nosijo takšne teže kot npr. arhivsko gradivo, a so vseeno lahko verodostojni.

Gruden nadaljuje z opisom Trubarjevega mladostnega razvoja in pri tem omenja »standardne« postaje: Reka, Trst, Salzburg in Dunaj, ki jih je Trubar obiskal v času svojega bivanja pri tržaškem škofu Petru Bonomu. Glede na vse to Gruden ugotovi, da je bila Trubarjeva izobrazba povprečna. Opis nadaljuje s Trubarjevim delovanjem na prvi župniji, kjer je prišel v konflikt z domačini glede gradnje nove cerkve. Temu sledi poročilo o Trubarjevi selitvi v Ljubljano in študiju spisov Zwinglijevih učencev.⁷ Tukaj se Gruden strinja s Hegemanom, ki nasproti Elzeju trdi, da Trubar ni bil popolnoma pravoveren luteran. Zatem avtor na kratko opiše Trubarjevo delovanje v špitalski cerkvi v Ljubljani in v službi stolnega kanonika. Zapis zaključí z ugotovitvijo, da kljub škofovi kompromisni politiki, ki je bila Trubarju in protestantom naklonjena, le-ta ne rodi zelenih sadov, zato mora Trubar bežati na Nemško. Kot razlog za neuspeh dela na domačih tleh omenja razliko v nazorih med Trubarjem in njegovimi privrženci, ki so bili v javnih napadih zelo ostri do nauk in obredov katoliške Cerkve (Gruden 1908b, 260-261).

»Trubarjevo bivanje na Nemškem je v marsikaterem oziru pomenljivo« (Gruden 1908b, 261). Tako Gruden začne z opisom t.i. Trubarjeve nemške dobe. V opisovanju še posebej izpostavi Trubarjevo pravovernost, za katero se je moral v svojih spisih večkrat zagovarjati, in njegovo literarno delovanje. Na sledi tistega, kar je napisal Hegemann, poudarja pomembno vlogo Matija Klombnerja pri Trubarjevih literarnih začetkih. Nadalje poda mnenje glede Katekizma in Abecednika: »Ni čuda, da ta prvi literarni poizkus ni imel zaželenega uspeha. Pisava je bila zelo okorna, mali naklad, ki je šel skoraj ves na Kranjsko, se ni razpečal in tiskovni stroški se niso pokrili« (Gruden 1908b, 262). Na koncu spisa je Gruden še bolj jasen, ko zapiše: »Kot pisatelj Trubar ni bil samostojen in originalen.« Mu pa zato priznava prvenstvo glede jezika, ko pravi: »S tem, da je začel pisati dolenski dialekt, pa je začrtal tir, v katerem se je poslej nadaljevalo slovstveno delo« (Gruden 1908b, 266). Kot pomembna pomočnika pri tiskanju prvih knjig se omenjata Peter Pavel Vergerij in Hans Ungnad. Prvi je označen kot »nestalni in vihravi«, z drugim pa je imel Trubar po začetni simpatiji nemalo težav glede načrtovane preselitve njegove tiskarne iz Uracha v Ljubljano (Gruden 1908b, 263-264).

Opisovanje Trubarjeve življenjske poti se nadaljuje z njegovo vrnitvijo v Ljubljano in o tem obdobju Gruden ugotavlja, da je pomembno, ker se nam kaže Trubarjev značaj z druge strani (Gruden 1908b, 264). Ta druga plat po Grudnovi zgleđa takole: »Spoznal je menda,

⁷ Gre za H. Bullingerja in K. Pellikana.

da je lažje pridigovati "o praznoverju" in o potrebi reforme, kot pa na mesto starega postaviti kaj novega, boljšega» (Gruden 1908b, 265). Glede poznejše Trubarjeve vrnitve nazaj na Nemško pa sodi: *»Daljno Trubarjevo bivanje na Nemškem za nas Slovence nima posebnega pomena«* (Gruden 1908b, 265).

Ob koncu se Gruden še enkrat ozre na Trubarjevo delovanje, razdeli ga na slovstveno in cerkveno. Omenili smo že, da je njegov literarni prispevek ocenjen bolj kritično; o ostalem Trubarjevem delu pa Gruden zapiše, da je versko gibanje (reformacija) dvignilo Trubarja višje od njegovih sposobnosti (Gruden 1908b, 266). Z drugimi besedami to pomeni, da je Trubar velik zaradi reformacije in ne obratno, tudi kar se tiče Slovencev. Čeprav mu priznava jezikovno originalnost, pa tudi glede te pravi, da bi se ob njegovi širši izobrazbi (Gruden 1908b, 266) vsa stvar lahko drugače (boljše) razpletla. Obenem se avtor dotakne tudi vpliva protestantizma na Slovence, ki naj bi bil večji med višjimi sloji, na splošno pa sploh ne tako velik, saj Gruden izrecno ločuje med »simpatizerji« in pravimi protestanti (Gruden 1908b, 267). Sam Trubar naj bi bil v končni fazi preveč poslušen plemstvu, ki ga je za razliko od nekaterih drugih (G. Vlahović, M. Klombner) naredilo za »ponižnega slugo« (Gruden 1908b, 267). S tedanjim znanstvenim dognanjem podprt spis nam torej ob koncu kaže zelo *»omiljeno«* podobo Trubarja.

2.2. Trubar v jubilejnem slovstvu

Drugi tekst je v majhni meri že nakazan s prvim, ko Gruden v svoji začetni opombi omenja dva prispevka o Trubarju, ki sta že izšla tega leta. Obenem si dovoli komentar, ko enega izmed prispevkov označi z *»brez znanstvene vrednosti«* (Gruden 1908b, 257). Ključno za razumevanje teh drugih tekstov, ki jih obravnava v drugem prispevku, je po njegovem mnenju sledeče: *»Zgodovinska dejstva se ne vpoštevajo dovolj, temveč prevladuje težnja, o slovenskem reformatorju ustvariti neko idealno podobo in nam dobo reformacije predstaviti kot junaško dobo našega naroda«* (Gruden 1908c, 472). Torej naj ne bi bila jasna razlika med tem, kaj in kakšen je Trubar v resnici bil, in kaj se je želelo, da bi bil. Gruden vzroke pripisuje slavnostnemu razpoloženju ob obletnici, iz katerega sledi pisanje v afektu, ki povečuje osebe in dogodke za vsako ceno. Tu se avtor loti predstavitve posameznih spisov. Ker bomo slovenske prispevke, ki jih omenja, obravnavali posebej, se bomo takrat vrnili tudi h Grudnovim kritikam in pohvalam. Glede dveh nemških spisov, ki ju omenja, pa Gruden pravi: *»[...] sodba, ki jo čujemo s te strani, se splošno bolj strinja z resnico, kakor pa izvajanja Trubarjevih slovenskih slaviteljev«* (Gruden 1908c, 474).

Gruden s pojmom resnice tu misli verjetno na tisto, kar lahko razberemo iz samih virov. V tem ostaja zvest svojemu zgodovinarskemu poklicu. Tekst se naposled zaključi s povzetkom povedanega, kjer med drugim beremo: »[...] jubilejno slovstvo o Trubarju in lutrovske reformaciji je le malo pripomoglo k boljšemu razumevanju te viharne dobe naše zgodovine, temveč utegne le še pomnožiti ono 'mešanico zrnja resnice in plev potvar', ki je bila doslej. Navzlic temu ostane ta doba zanimiva in vredna preiskavanja, tembolj, ker v njej tiči še cel kup nerešenih problemov« (Gruden 1908c, 475).⁸

3. Ivan Lah

Ivan Lah, pisatelj in publicist,⁹ je sicer anonimni avtor drugega zvezka t.i. knjižice Svobodne misli, ki nosi naslov »Primož Trubar in naša reformacija« (Lah, 1908a); njegovo avtorstvo smo uspeli ugotoviti s pomočjo literature.¹⁰ Poleg te knjižice bomo predstavili še njegove »Aforizme o reformaciji«, ki so izšli v reviji Slovan (Lah, 1908b).

3.1. Kulturno–historična študija

Tako se glasi podnaslov zgoraj omenjene Lahove knjižice. Najbrž se ne motimo preveč, če jo označimo za bojevit, na nekaterih mestih celo agitatorski spis, ki ga razumemo šele, če predpostavimo tedanje vzdušje in napetost med taboroma. Poglavitna značilnost Lahovega načina pisanja je presojanje in ocenjevanje pretekle dobe na podlagi sodobnega stanja, vseeno pa ne smemo prehitro soditi o verodostojnosti povedanega glede Trubarja, saj že bežen pregled teksta pove, da avtor na več mestih uporablja citate, ki govorijo v prid objektivnosti. Vendar se to zgodi šele v drugem delu, ki govori o Trubarju in njegovi dobi, medtem ko v prvem beremo o času Lahovega življenja. Takole začne z opisom svoje dobe: »Smo narod klerikalen, zaslužnjen, hlapčevski« (Lah 1908a, 3). Toda Lah ob tem ne obupuje, ampak na

⁸ Gruden je v letu 1908 napisal tudi knjigo z naslovom *Cerkvene razmere med Slovenci in ustanovitev ljubljanske nadškofije* (Gruden 1908a). V predgovoru lahko preberemo, da se v njej kaže celotna podoba cerkvenih razmer pred reformacijo. O dobi petnajstega stoletja pa na splošno pravi: »Ni dvoma, da pomenja za naše dežele XV. stoletje dobo razvoja in napredka tako v zunanji cerkveni organizaciji kot v verskem življenju« (Gruden 1908a, 121). Čeprav sam avtor trdi, da je bil prvi nagib k pisanju te knjige najdba dotlej neznanega arhivskega gradiva (konstitucij) prav tako neznane ljubljanske sinode, pa nam čas izida lahko potrdi, da je tudi to delo vpeto v korpus razprav ob obletnici.

⁹ Več o njem v: Sbl, zv. 4 (1932), str. 604-605.

¹⁰ Vitorović omenja, da je njegovo avtorstvo prvi identificiral Janko Šlebinger v svoji Slovenski bibliografiji. (Vitorović 2006, 241).

podlagi dokaj skrbne in zanimive analize pojmov svobode, naroda, zgodovine in kulture pride do zaključka, ki ga dobro povzemajo naslednje, z upanjem in odločnostjo navdahnjene besede: »*In mi hočemo živeti. Hočemo! Hočemo biti narod preteklosti, sedanjosti, bodočnosti*« (Lah 1908a, 12). Ko omenja zgodovino, pravi, da se moramo z njo soočiti in na tem mestu omenja reformacijo s Trubarjem na čelu. »*Zgodovina daje narodu obliko, reformacija pa vsebino*« (Lah 1908a, 7). In o slovenskem narodu si nadalje postavlja vprašanje: »*Mi narod Trubarjev, Dalmatinov, Kreljev, narod svojih reformatorjev, ki so nam postavili prvo podlago narodne kulture, čegav narod smo mi?*« (Lah 1908a, 7). Reformatorje torej slavi kot prvoborce za slovenski narod, ki jih potrebujemo tudi v »zaslužnjem« času. V tem smislu se vsebina reformacije izteče v to, da se proslavlja bolj duh te dobe kot pa njena konkretna načela in pridobitve. Na Trubarja gleda kot na moža z močjo in energijo; na duha reformacije kot na protirimskega duha in na dobo na sploh kot na dobo novih moči in novega življenja. Zato Lah proti koncu knjižice še enkrat poudari: »*Danes se ne borimo za biblijo in evangelij, borimo se za svobodo duha, za svobodo besede in mišljenja ...*« (Lah 1908a, 50).

Pozna se, da avtor reformacijo dovolj dobro *pozna*, zato lahko svoj prispevek o Trubarju začne širše, z evropskim kontekstom. Čas reformacije mu pomeni čas prerojenja, kar da se je še posebej odražalo med slovensko inteligenco, ki je bila »*nadebudno cvetje*«. Seveda takoj doda, da jo je obdobje, ki je sledilo, uničilo (Lah 1908a, 14). V nadaljevanju Lah poda zanimivo predstavitev pojmov humanizma, renesanse in reformacije. Prvi mu pomeni klic nazaj k staremu veku, drugi obuditev starih ved in umetnosti, tretji pa vrnitev k prvotnemu krščanstvu. Glede na prej povedano se je treba zavedati, da ima Lah s pojmom reformacija v mislih še nekaj, in sicer nekakšno sodobno reformacijo, ko pravi: »*Za popolno reformacijo čas še ni bil zrel, a z njo je bil narejen korak k popolni reformaciji [...] vse to nam omogočuje danes popolno reformacijo v duševnem smislu*« (Lah 1908a, 49). Kljub temu da je velik poudarek v tem drugem delu namenjen bolj opisovanju dobe kot samemu Trubarju, se avtor vendarle osredotoči tudi na njegov pomen. Najprej ga opiše kot nasprotnika tedanjega bornega stanja, katerega vzrok je bil vsesplošno nazadovanje ljudstva, še posebej na verskem področju. Potem na kratko opiše njegovo pot prek Trsta, Dunaja, slovenskih krajev in spet v izgnanstvo na Nemško. Glede njegovega pisanja pravi, da je Trubar ob tem pokazal odločnost, podjetnost, vztrajnost in vnemo za delo (Lah 1908a, 25). Lah zelo tekoče pripoveduje Trubarjevo zgodbo, pri čemer se opira predvsem na raziskave, ki jih je opravil Elze. Obenem pa vse skozi piše z zavestjo o svojem času. To mogoče njegovim opisom Tru-

barja še bolj jemlje objektivnost.

To je opazil tudi Josip Gruden, ki Lahovo delo navaja kar dvakrat. Zanj v že zgoraj omenjeni opombi pravi, da je brez znanstvene vrednosti (Gruden 1908b, 257), potem pa še, da je polno praznih fraz (Gruden 1908c, 473). Čeprav smo omenili, da tudi Lah uporablja citate, to očitno Grudna ne prepriča in tako Lahov spis označi izrazito negativno. Navkljub vsemu se nam zdi zanimiva Lahova odločnost, ki je resda malo naivna,¹¹ ko s tako vnemo piše o slovenskem narodu.

3.2. Aforizmi

Aforizem se na splošno giblje na robu med resničnostjo in fikcijo, njegov namen je posredovati nedvoumno sporočilo. V primeru Ivana Laha je to sporočilo v tem, da ne gre enačiti protestantizma oz. luteranstva z reformacijo. Reformacija mu strogo pomeni versko gibanje v Cerkvi sami, ki je boj za resnico, boj proti poganstvu. Lah ugotavlja: *»Zato vidimo v vseh stoletjih boj proti nekristjanskim naukom in proti nekristjanskemu življenju v cerkvi«* (Lah, 1908b, 197). Podobno kot že v knjižici tudi tu razlikuje med renesanso in reformacijo, pri katerih naj bi šlo najprej za nasprotni smeri, nato vzporedni, nazadnje pa naj bi se zlili. Slednje se najbolj izrazi pri cerkveni aristokraciji, ki je bila renesansi najprej nasprotna, potem pa naklonjena. Sama renesansa je za Laha najbrž kult poganstva, ki ga je treba izločiti iz krščanstva, zato reformacijo opredeli kot: *»[...] prebujenje prvotnega krščanstva proti novemu poganstvu«* (Lah, 1908b, 198). Vendar Lah sintezo pojmuje še na drugačen, tudi do nove luteranske Cerkve kritičen način, ko pravi: *»Gibanje renesanse in reformacije pa, dasi si je bilo spočetka nasprotno in se je druga rodila kot boj proti prvi, se je zlilo v novo silo: protestantizem. Protestantska cerkev se je združila z državo in zavládala. Boji, ki so poslej nastali med obema silama, med staro in novo cerkvijo so prelili potoke krvi«* (Lah, 1908b, 199). Glede na povedano lahko sklepamo, da je avtor razočaran nad iztekom protestantske reformacije. Možnost za to, da se napaka popravi, pa vidi v svoji dobi, ki jo imenuje prerojenje narodov. Še enkrat poudari pomen reformacije: *»Za nas pomenja čas reformacije čas boja; to je najbolj viháarna doba v naši zgodovini. Vidimo v nji boj proti tujstvu, boj za svobodo, boj za osamosvojenje«* (Lah, 1908b, 200). Obema dobama pa naj bi bila skupna ideja individualizma, ko naj bi se ljudje kot posamezniki, predvsem pa kot celota (narod) začeli zavedati svojega »jaza«. Konkretno to za Slovence pomeni: *»Reformacija je za nas narodnostno prebujenje, začetek kulturnega življenja, osamosvojenje slovenskega duha«* (Lah, 1908b, 202).

¹¹ Tako označi Lahovo opisovanje kranjskega plemstva Vitorović (Vitorović 2006, 244).

4. Ivan Prijatelj in Ivan Merhar

Dva Ivana, prvi¹² slovstveni in kulturni zgodovinar, drugi¹³ narodopisec in kulturni kritik, sta prav tako pustila pečat s svojima študijama. Prijatelj se je lotil predstavitve kulturnega pomena slovenske reformacije, Merhar pa literarnozgodovinske študije o Trubarju. V nadaljevanju ju zaradi podobnih stališč, zlasti o kulturi in literaturi, predstavljamo skupaj.

4.1. Kultura in literatura

»Trubar, vogelni kamen naše kulture, mož, ki je prvi zapustil trajne sledove svojih stopinj v slovenski zemlji, pomeni danes za večino Slovencev samo še ime, nerazločen zvok, ali kvečjemu puhlo geslo; zakaj celo oni redko sejani Slovenci, ki se ponašajo ž njim, hranijo pod signaturo tega imena le kup prašnih predstav, mešanico zrnja resnice in plev potvar« (Prijatelj 1908, 5). S temi besedami nas v razpravo uvede avtor, ki je želel predstaviti stvarni pomen Trubarja za slovensko kulturo. S tem se uvršča med tiste, ki so bili prepričani, da imajo Slovenci napačno podobo o Trubarju in da ga slabo poznajo. Zato si je torej zadal za svoj cilj, da pokaže drugačno, po njegovem mnenju pravo Trubarjevo podobo. Isti namen kot Prijateljeva knjižica ima tudi razprava Ivana Merharja.

Merharjevo delo se začne z »romanesknim« opisom razmer na Slovenskem za časa Trubarjevega življenja. Ob koncu opisa sta izpostavljena dva simbola, ki naj bi ponazarjala stiske tedanje dobe. Avtor ju tako le opredeli: *»Tudi grad in cerkev sta znak naše preteklosti in delo naših rok, naših žuljev, pa nikoli delo naše volje, našega plemenitega navdušenja. Saj tudi cerkvena na gori ni izraz naše srčne pobožnosti, ona je le pokora za gosposke grehe in odkupnina za nebeški raj, ki pa jo mora plačati le naš trpin, slovenski tlačan«* (Merhar 1908, 514-515). Kritična ost je uperjena proti srednjeveški dobi, ki bi se po Merharjevem mnenju morala končati že v šestnajstem stoletju, pa se potem zaradi protireformacije ni, kajti: *»[...] o kakem kulturnem življenju v srednjem veku niti govoriti ne moremo«* (Merhar 1908, 516). Ko v nadaljevanju sledimo opisovanju razmer, nastalih pred reformacijo, stopa v ospredje ideja o upornem slovenskem ljudstvu; ta upor ima korenine že v zgodnjem srednjem veku, v času reformacije pa se je ponudila nova priložnost zanj. Tej se je obenem pridružil še kmečki boj, ki je izviral »iz istega studenca«, a so po avtorjevem mnenju kmetje imeli preveč *»smešne zahteve«*, da bi kakorkoli uspeli. Zaradi protireforma-

¹² Več o Ivanu Prijatelju v: Sbl, zv. 8 (1952), str. 571-578.

¹³ Več o Ivanu Merharju v: Sbl, zv. 5 (1933), str. 97.

cije so bili delno neuspešni tudi reformacijski upi, a vseeno je kolektivna upornost v šestnajstem stoletju povzročila, da je: *»[...] ljudska duša vzvalovala, razburkala, ni pa mogla sama s seboj priti v tisti potrebni sklad, ki je prvi pogoj za zdrav in energičen razvoj duševnih sil in potem seveda – zdrave kulture«* (Merhar 1908, 517).

Izstopajoč je tudi opis Trubarja, ki se ga Merhar loteva prek njegovih značajskih lastnosti. Tako se omenjajo predvsem njegove vrline (svobodomiselnost, organizacijska in vodstvena sposobnost, vpliv njegove osebnosti, moč njegovih besed, neomajnost v veri, demokratični duh ...). Še posebno pozornost pa velja nameniti avtorjevim stališčem do Trubarjevega prispevka na jezikovnem področju. Najprej priznava: *»[...] Trubar ni bil jezikovno posebno nadarjen, še manj pa filološko izšolan mož, dasi je znal poleg slovenščine nemški in laški in je imel latinščino precej v oblasti ali kot cerkveni govornik je že prej čisto predbridko občutil pomanjkanje slovenskih knjig«* (Merhar 1908, 520). A ker je bil poln energije, ki jo je gnala ljubezen do slovenskih rojakov, je na tujem vendarle začel s težavnim projektom. Za Merharja nastanek prve slovenske knjige ni samo preprosto dejstvo, ampak za vsem tem stoji oseba in njen napor. *»Dve leti se je vrli mož pripravljaj na težavno delo; za vajo je pisal, prevajal in bral, in to metodo priporoča tudi svojim bralcem«* (Merhar 1908, 520). Trubarju je s tem uspelo urediti črkopis in - kot omenja avtor - niti Bohoričeva reforma ni postregla s čim povsem novim. Tudi glede zaslug pri tiskanju daje Merhar prvenstvo Trubarju, ne pa vplivnim plemičem, npr. Vergeriju. Res da so mu priskrbeli denar, a volja in želja je bila Trubarjeva. Ne strinja pa se z mislijo, da je Trubar spodbudil jugoslovansko idejo, saj naj bi bila ta le proizvod časa in razmer ter nekaterih uglednih ljudi (npr. Ungnada), ki so v reformatorjih videli skupne bojevnike proti Turkom. Glede tega se Merhar še opredeli, da: *»[...] ne gre pripisovati protestantski knjigi kakih narodnih motivov v modernem smislu«* (Merhar 1908, 524). In čeprav Trubar govori o Slovencih in še posebej o slovenski Cerkvi, ki je tudi sad njegovih prizadevanj, avtor poudari, da slovensko versko gibanje ni zavzelo odločnega stališča proti drugi narodnosti kot npr. husiti na Češkem. Za Merharja Trubar ostaja predvsem *»patriarh slovenske književnosti, ki si zasluži, da se ga spominjamo«*. In kot smo že uvodoma omenili, je osnovna avtorjeva ideja v tem, da je protestantizem s Trubarjem na čelu budil našo kulturo. Na koncu Merhar doda: *»Zgodovinskih mož ne smemo soditi po uspehih; gledati moramo na njih voljo in izvršeno delo«* (Merhar 1908, 525).

Omenjeni prispevek Ivana Prijatelja je po drugi strani še posebej uporaben, ker se avtor poleg predstavitve svojih stališč loti tudi odgovorov na predsodke, ki naj bi bili prisotni v drugih delih o Trubarju in reformaciji. V splošnem nas poskuša rešiti dveh predsodkov:

»[...] da je bil nemški vpliv škodljiv ali celo nenaraven in pa da je bil manjvreden, ker je zasledoval samo 'verozakonske neprijazne namene'« (Priatelj 1908, 7).¹⁴ Na prvo podmeno odgovarja, da je naravno učiti se pri najbližjem učitelju, na drugo pa s stališčem, da je bila v času reformacije cerkev edini možni prostor kulturnega delovanja. Drugače pa se dokaj obsežna razprava deli na več poglavij, ki obravnavajo: uvodna pojasnila; stanje pred reformacijo, še posebej v Cerkvi, obdobje reformacije na Slovenskem; Trubarja; sadove protestantizma. Odveč bi bilo obnavljati poglavja v podrobnostih, pri predstavitvi se bomo raje omejili na nekatere poudarke tega pomembnega dela.¹⁵ Glede opisa razmer pred reformacijo se Priatelj ne razlikuje od ostalih del, ki gredo vse v smeri opisa vzrokov za upor. Vitorović je pričakoval, da bo našel pri tem tudi kaj pozitivnega (objektivnega) o srednjeveški dobi, vendar je razočaranje po prebranem očitno.¹⁶

Prijateljeva osnovna ideja, prek katere predstavi katoliško Cerkev v obdobju pred reformacijo, je t.i. »*demonska sila asketizma*«. Ta princip Priatelj imenuje tudi »rimska šablona«, nezdrav in abstrakten asketizem, tako da mu v realnosti ni ustrezalo uboštvo, ampak se je dogajalo prav nasprotno.¹⁷ Z drugimi besedami to pomeni, da se teorija v praksi nikakor ni mogla uveljaviti. Ker pa je bil slovenski narod kot večinsko kmečki iz življenjske nuje obrnjen k iskanju tolažbe pri Bogu, je bil obenem odprt za nove, bolj »realne« verske nauke. Zato avtor ugotavlja: »*Reformacija je bila s kulturnega stališča klic po odpravi anahronizmov in laži in po upoštevanju lastnega individualnega mišljenja. Princip je bil velik, ker je večen. Bila je to evolucija, oni veliki zakon, ki se vrši v prirodi od vekomaj do vekomaj. Konkretna zahteve reformacije so bile seveda uslovljene v svoji dobi ter v pogojih in načinih takratnega življenja in mišljenja*« (Priatelj 1908, 13). V praksi je imela reformacija tako dve močni orožji, in sicer pridiganje zoper sprevrženo Cerkev ter živo in požrtvovalno vnemo za nove nauke. Prijatelj v četrtem poglavju govori o prebuditvi velikega idealizma pri Slovencih, ki se je kazal v tem, da se je »*v dobi reformacije Slovenec [...] prvič vzpel v vsej svoji rasti ter napel vse svoje duševne in telesne sile*« (Priatelj 1908, 22). Te besede gre razumeti, kot da so protestanti Slovencem prinesli tisto, kar so si globoko v sebi najbolj žele-

¹⁴ Po mnenju Vitorovića (Vitorović 2006, 244) sta predsodka nastala pod katoliškim vplivom.

¹⁵ Vitorović (Vitorović 2006, 246) ga ima celo za ključnega glede na pristop do reformacije.

¹⁶ Tu mislim na Vitorovića (Vitorović 2006, 246, op. 16).

¹⁷ »*A duhovščina dezorganizirane rimske teokratične države se je razvijala, oziroma je propadala v ravno nasprotni smeri. Padala je iz brezračnih višin in se zarivala v grobi materijalizem*« (Priatelj 1908, 23).

li. Na čisto življenjski ravni pa Prijatelj vidi naslednje pridobitve: glede na katoliško Cerkev so protestanti izboljšali nauk o zakonu, spoznali so pomembnost slovenskega šolstva, organizirali slovensko Cerkev in spoznali velik pomen ustvarjalnosti v narodnem jeziku, predvsem literature. Za vse to je bil glavni pobudnik seveda Trubar, za katerega avtor uporabi same žlahtne besede. Še danes aktualna je gotovo tale ugotovitev: »*V resnici je Trubarjeva ljubezen do lastnega rodu nekaj tako veličastnega, da si ne morem drugega misliti, kadarkoli slišim kako jezikanje o Trubarju, nego: ali so to naši sedanji možički tako malenkostne in tako majhne dušice, da jih niti jaki žarki Trubarjeve velike duše ne najdejo, ne obsvetle in ne užgo; ali pa so ignorantje, ki nimajo pojma o jutru naše kulture. Eno kakor drugo je žalostno, ne radi Trubarja, ki je preteklost, ampak zaradi sedanje kulturne nesposobnosti naroda, v katerega je stavil Trubar tako lepe prosветne upe [...]*« (Prijatelj 1908, 33).

Temeljna ideja prispevka je torej: »*Protestantizem je položil temelje naši kulturi [...]*« (Prijatelj 1908, 48). Obenem avtor obžaluje, da se je delo protestantov nasilno prekinilo, kajti: »*Ako bi reformacija obveljala, bi se razvilo narodno telo čisto drugače*« (Prijatelj 1908, 50). Nasprotno se Prijatelj še na začetku prejšnjega stoletja ukvarja z vprašanjem, ali nam je reformacija bolj škodila ali bolj koristila. Pri tem ob koncu kritizira stališče katoliške strani, ki je poudarjala, da bi nas protestantizem še bolj približal nemštvu. Prijatelj vidi odločilni vidik reformacije v individualizmu in zaključí, da je le-ta »*poroštvo in varščina narodne brezopasnosti*« (Prijatelj 1908, 52).

Obe predstavljeni deli, Merharjevo in Prijateljjevo, slonita na dobrem in dokaj natančnem poznavanju tako reformacije kot samega Trubarja, vendar si ob enem zastavljata neko osnovno idejo, ki sta ji potem podrejene celotni njuni predstavitvi. S tem avtorja na trenutke zaideta v množico posplošitev, ki delu kot celoti jemljejo določeno vrednost. A če deli beremo z malo potrpežljivosti, vendarle lahko sklenemo, da sta zelo poučni. Poleg tega je je v njih veliko zanimivih citatov, posebno pri Prijatelju.

5. France Kidrič

Literarni zgodovinar France Kidrič¹⁸ je še kot mlad doktorand napisal več kratkih prispevkov o Trubarju, ki so leta 1908 izhajali v reviji Domovina in bili pozneje objavljeni kot samostojna publikacija s preprostim naslovom Primož Trubar. Kot lahko beremo v spremni

¹⁸ Več o njem v: Sbl, zv. 3 (1928), str. 454-456.

besedi, katere avtor je Mirko Rupel, je sicer poljudno pisana Kidričeva knjiga sad trdega znanstvenega dela in raziskovanja po arhivih ter je zgolj zaradi prijaznejše berljivosti pisana brez obveznih opomb. Obenem naj bi tak način pisanja še bolj živo priklical v spomin Trubarja in njegov čas (Kidrič 1908, 8).

5.1. Knjiga s preprostim naslovom

V uvodnem in glede na ostali del knjige kratkem poglavju Kidrič opisuje razmere na začetku šestnajstega stoletja, razmere, ki so po njegovem mnenju privedle do reformacije. Takole zapiše: *»Netiva ni manjkalo, ko je začela trkati verska revolucija na vrata slovenske duše: nenasitnost propadle duhovščine; denarne zahteve Rima; nezadovoljnost zaradi cerkvenih sodišč, kamor so tirali tudi posvetnjaka, ako je bil v sporu z duhovnikom; tiha jeza kmeta in plemiča, ker je bil četrti del zemlje v rokah cerkve; splošna verska nervoznost; mržnja v srcu nižje do bogate duhovščine«* (Kidrič 1908, 18). V naslednjem poglavju opisovanje stanje na Slovenskem pred Trubarjevim prvim nastopom v vlogi duhovnika. Zanimiv je način pisanja, ko Kidrič vsake toliko časa citira Trubarja v podkrepitev dejstev, včasih pa ga celo komentira, kot npr.: *»S temi besedami je pokazal Trubar, da se je dobro zamislil v slovenske duše, ko jih je začel pasti leta 1530 v Laškem«* (Kidrič 1908, 23). Tudi v nadaljevanju zasledimo na podlagi podatkov izpeljavo naslednjih domnev: *»Mogoče se je rodila v njej [v duši] že v tistih dneh mržnja proti 'zapeljivim novim naukom, vsem sektam in sanjarijam', zlasti proti prekrščevalstvu«* (Kidrič 1908, 24). Glede notranjih protestantskih razprtij pa zapiše: *»Trubarja je pekla razdvojenost na evangelijski strani, ker je videl, da trpi zaradi tega evangelijska stvar ...«* (Kidrič 1908, 26). Avtor tudi opozori na nekakšno Trubarjevo preprosto držo, ko pravi: *»Ni se zavedal diametralnega nasprotja med Lutrovim in Zwinglijevim naukom o obhajilu, kakor kažejo njegove besede: 'Kaj poma-ga pobožnim in preprostim kristjanom tako visoko disputiranje de reali, corporali, substantiali et spirituali corporis Christi praesentia, ko priznavata obe stranki, cvinglijanska in luteranska, da niso samo nuda signa, ampak da se deli kristjanom pri večerji res telo in kri Kristusova'«* (Kidrič 1908, 26). In o njegovem pomanjkljivem teološkem znanju: *»Za 'visoko teološko disputiranje' pa ni imel ne smisla ne talenta in je tožil ...«* (Kidrič 1908, 27).

Bolj ko se približujemo jedru razprave, bolj stopa v ospredje temeljna oznaka Trubarja, ki jo Kidrič začne z besedami: *»Toda v Trubarju je tlela živa zavest skupnosti z ljudstvom, iz katerega je izšel«* (Kidrič 1908, 30). V nadaljnji razlagi, ki se dotika vzrokov za Trubarjevo pisanje, njegovih začetnih težav pri izbiri pisave in jo zaokrožuje bibliogra-

fija, zasledimo naslednje pomenljive Trubarjeve besede: »... *sklepam in trdno upam tudi jaz, da zbudi Gospod Bog tudi za mano ljudi, ki šele prav izvedejo in dokončajo to moje začeto in nepopolno delo*« (Kidrič 1908, 38). Še pozneje v prispevku zasledimo opis silnega navdušenja, ki ga je vzbudilo po Trubarjevem mnenju sicer nepopolno delo: »*S slovenskimi knjigami je zaslovelo Trubarjevo ime križem slovenske zemlje ter navdalo prijatelje novega gibanja z radostnim pričakovanjem. Ko se je vračal Trubar v domovino, mu je prihitelo ljubljansko ljudstvo četrť milje daleč naproti in mu s solzami veselja v očeh dvigalo roke v pozdrav*« (Kidrič 1908, 63). Nekje na sredini knjige nastopi bistveni del, ko začne Kidrič opisovati uresničitev cerkvene (protestantske) organizacije na Kranjskem. Ta je imela svoj temelj ravno v jeziku. Začetna potreba po novi cerkveni ureditvi, ki je med drugim zahtevala tudi nekatere dogmatske razlage, je verjetno izhajala iz želje po enotnosti v opravljanju božje službe. Zato zasledimo: »... *'de ta cerkov mora imejti eno službo, oblast, enu delu inu rovnane ..., de se v ti cerkvi en gvišen, risničn inu stonoviten navuk obdrži, de nekar en vsakteri iz suje lastne pameti oli misli kake vere gor ne vzdigne inu ne perpravi' ter da je v cerkvi oblast 'v tim pridigarstvu*« (Kidrič 1908, 40). Poudarjeno in razloženo je osrednje mesto pridiganja znotraj Trubarjevih prizadevanj po novi ureditvi, obenem pa je v nadaljevanju posebej opisano njegovo mnenje o najnižjem, kmečkem stanu. Ta mora biti pokoren gosposki, pa naj bo ta kakršnakoli že. Zapleten primer te pokorščine avtor najde ravno v slovenskem primeru, ko deželni knez ni bil naklonjen protestantski veri, a to po Kidričevem mnenju ni zmanjšalo Trubarjeve vneme po dokončanju zastavljenega. Dobro seznanjen z viri opisuje Trubarjeve zasluge: »*Tako je Trubar jel uvajati postopoma z razvojem slovenske literature slovenščino kot obredni jezik evangelijske cerkve v svoji domovini*« (Kidrič 1908, 48). In naprej: »*Razen potrebe splošnih nižjih šol, ki naj bi služile v prvi vrsti ustroju in smotrom evangelijske cerkve, je spoznal Trubar tudi važnost višjih izobraževališč v svoji domovini*« (Kidrič 1908, 50). Poleg nekaterih še drugih značilnosti našega protestanta najbolj izstopa za tisti čas prav gotovo pomembna oznaka: »*Trubar ni bil rodoljub in narodnjak v novem, pač pa v tistem naravnem smislu, kakor recimo vrabec vrabčeljub!*« (Kidrič 1908, 63).

Če se sedaj nekoliko odmaknemo od dosedanjega obnavljanja nekaterih za nas pomembnih momentov v tej razpravi, ki je še danes temeljna v večini svojih izsledkov, lahko s pomočjo zaključnega dela knjige povzamemo tole. Avtor je na podlagi zanesljivih virov Trubarju dal mesto, ki mu po njegovem pripada kot zgodovinskemu velikanu, in zato zapiše: »*V zgodovini reformacije je odkazano Trubarju mesto nesebičnega in navdušenega propagatorja tujih idej, v zgo-*

dovini slovenskega naroda oznanja Trubarjev program zarjo novega dne« (Kidrič 1908, 72). Poglobljena vera, kulturno orožje – jezik, organiziranje mlade cerkve in prizadevanje po širši kulturni omiki z ustanavljanjem šol in prevajanjem so za Kidriča pogloblitve pridobitve reformacije na našem ozemlju. Ne glede na mnoga zapisana dejstva pa avtor nikoli ne uporablja kakršnihkoli primerjav z nasprotnimi stališči. Kidrič je verjetno zelo načelno vstopil v razpravo, namreč da z natančno erudicijo dokaže, da Trubar ni samo vernik, za kar so ga imeli nekateri, ampak graditelj slovenske kulture.¹⁹ Jasno in razločno v zelo berljivem stilu izpolni to nalogo in mirno zaključuje: *»Tako se je Slovenec v reformaciji predstavil sosedom kot delaven kulturni činitelj, ki mora v mladostni slabosti sicer še pobirati stopinje za kulturno starejšimi sosedmi, ki pa si je že v prvem poletu znal ustvariti pogoje za lastno kulturo ter takoj začel prenašati svoje kulturne pridobitve k svojim južnim bratom*« (Kidrič 1908, 80).

6. Ivan Cankar, Etbin Kristan in Rasto Pustoslemšek

Z Ivanom Cankarjem, pesnikom in pisateljem,²⁰ smo dobili novo način predstavitve stališč in pogledov na Trubarja in reformacijo. Gre namreč za govor oz. predavanje, ki ju je imel Cankar v jubilejnem letu. Prvega na Dunaju (Cankar 1908a), drugega pa v Trstu (Cankar 1908b).²¹ Drugi avtor, Etbin Kristan,²² ki je bil podobnega nazora kot Cankar, se je ob jubileju predstavil z drobno knjižico o Trubarju. Razpravo s podobnim naslovom pa je v samozaložbi izdal tudi Rasto Pustoslemšek.²³

6.1. Govor in predavanje

Omenjena prispevka najdemo v XXV. zvezku Cankarjevih zbranih del.²⁴ Prvi nosi naslov: Ob Trubarjevi štiristoletnici (Cankar 1908a),

¹⁹ To, kar mogoče ni najbolje uspelo Prijatelju, na kar opozarja tudi Vitorovič: »Kidrič kot zgodovinar v svojem odnosu do protestantizma izhaja iz v osnovi enakega stališča kot Ivan Prijatelj, torej s stališča zgodovinske distance, pri kateri interes preide na kulturnozgodovinski pomen reformacije za Slovence, le da ga razvija na podlagi izčrpnega poznavanja predmeta. Pri njem tudi ne najdemo prisilnega distanciranja v slogu »nam reformacija pomeni zgolj še ...«, kakor pri Prijatelju« (Vitorovič 2006, 260).

²⁰ Več o njem v: Sbl, zv. 1 (1925), str. 67-72.

²¹ Datuma sta: 6.3.1908 (Dunaj) in 21.5.1908 (Trst). Podatek smo našli pri Vitoroviću (Vitorovič 2006, 261).

²² Več o Etbinu Kristanu v: Sbl, zv. 4 (1932), str. 572-573.

²³ Več o njem v: Sbl, zv. 8 (1952), str. 601-603.

²⁴ Str. 188-206.

drugi pa: Trubar in Trubarjeve slavnosti (Cankar 1908b). Govor je Cankar pripravil za dunajski »Trubarjev večer«, ki je potekal v organizaciji združenja slovenskih študentov Sava.²⁵ Cankar sam nekje ob koncu govor označi kot »*Grenke misli ob slavnostnem večeru*« (Cankar, 1908a, 190). Po njegovem mnenju je »grenko« vse tisto, kar se o Trubarju govori in proslavlja ob štiristoletnici. Takole označi tedanje stanje: »*Zakaj tako je dandanes na Slovenskem: večina ljudi, ki bodo hrupno in javno slavili Trubarjev spomin, nima v sebi ne sence Trubarjevega duha, ne kapljice Trubarjeve krvi*« (Cankar, 1908a, 189). Sam temu nasprotuje z naslednjim pravilom: »[...] *delo in življenje vseh naših velikih bojevnikov in mučencev [je] last in bogastvo tistih, ki to življenje, to delo, ta boj nadaljujejo*« (Cankar, 1908a, 188). V kratkem govoru še poziva, da naj: »[tisti, ki] *ni pripravljen, da daruje svojo družabno in politično kariero svojemu srčnemu prepričanju, tisti naj pusti Trubarja pri miru ter naj slavi Hrena, njegove kanonike in njegove grmade*« (Cankar, 1908a, 190). S tem se že nakazuje politično polemična ost, ki je še bolj ostra v drugem Cankarjevem prispevku.

Predavanje o Trubarju je imel v dvorani Delavskega odra v Trstu.²⁶ Tekst je dosti daljši od prejšnjega in vsebuje tudi kratek oris Trubarjeve življenjske poti, kot je za »klasične« prispevke pač navada. Na začetku Cankar Trubarja opredeli kot: »[...] *vodnika slovenske reformacije v šestnajstem stoletju, stvarnika slovenskega pismenega jezika, začetnika literature [...]*«, na koncu pa doda, da je bil: »[...] *otrok in glasnik svojega časa [...]*« (Cankar 1908b, 191). Zato je po njegovem mnenju treba pri opredelitvi do Trubarja nujno poznati »tla«, kjer je Trubar zrasel, torej reformacijo. Oprt na Dimitza zato kratko opiše predreformacijske razmere med ljudstvom in v Cerkvi ter zaključi: »*Po tem je naravno, da si je reformacija pridobila tla*« (Cankar 1908b, 194). V nasprotju s kakšnim Grudnom v nadaljevanju zasledimo: »*Kar se je delalo za duševni in socialni napredek, je bilo edinole delo protestantov; o kakšnem kulturnem življenju in nehanju na katoliški strani ne more biti govora, kajti katoliško je bilo vse tisto, kar je bilo nevednega ali strahopetnega*« (Cankar 1908b, 194-195). Cankar daje poleg jezika posebno težo še ustanovitvi šole (Cankar 1908b, 203).²⁷ Ne ustavi pa se samo pri kritiki katolištva, ki se nanaša na Trubarjev čas, ampak vso stvar še malo aktualizira. Ko omenja romanje v Lurd, ga označi za praznoverje in nejevoljen vzdihuje: »*Vse kakor danes! ... Kaj se je pač spremenilo v teh tristo letih?*« (Cankar 1908b, 198). V

²⁵ Tako omenja Vitorović (Vitorović 2006, 248).

²⁶ Prav tam.

²⁷ Spor glede šolstva za časa reformacije obravnavajo tudi drugi avtorji. Glej Vitorović 2006, 253.

kratki skici Trubarjevega življenja izstopa omemba prve knjige: »In sedaj se je zgodilo največje in najpomembnejše delo slovenske reformacije, eno izmed večjih del sploh v zgodovini slovenskega naroda« (Cankar 1908b, 201). Izstopajoča je tudi misel, da sta bila versko in socialno gibanje v šestnajstem stoletju tesno povezana, ker sta obe zrasli iz žalostnih razmer (Cankar 1908b, 202).²⁸ Kot smo omenili že zgoraj, Cankar ne varčuje z besedami na račun tedanjih slabih razmer. Spet omenja Hrena in njegove biriče ter pravi: »Štiristoletnica Trubarjevega rojstva je hkrati tristoletnica smrti mlade slovenske kulture²⁹ – nasilne smrti, ali bolje umora [...]« (Cankar 1908b, 204). Če je torej glede stanja in razmer v družbi kritičen do katoliške, klerikalne strani, pa je glede Trubarja ponovno kritičen tudi do njegovih »slavilcev«. Tudi oni bi po njegovem mnenju v šestnajstem stoletju hodili za Hrenom. Rešitev iz jarma tega, da je slovensko ljudstvo še vedno bolj »Hrenovo kot Trubarjevo«, pa na koncu predavanja izrazi takole: »Nalogo boja za osvobojenje izpod vsakega duševnega in telesnega jarma je prevzelo že zdavnaj ljudstvo samo. Le ono je dedič in zvesti varuh vseh naših revolucionarnih tradicij, le v njem živi vroča želja, mogočna volja po svobodi« (Cankar 1908b, 205). Klen Cankarjev jezik in slog, obogaten s citati iz Trubarja, dajeta obema prispevkoma dodaten čar, ki je v govorjeni besedi imel verjetno še večjo moč. Iz prikazanega pa lahko vidimo, da je Cankarjev pogled na Trubarja in reformacijo močno pod vplivom duha iz začetka dvajsetega stoletja.

6.2. Trubar socialist

Prispevek Etbina Kristana z naslovom »Primož Trubar in slovensko ljudstvo« lahko označimo za esej oz. premislek. Avtor namen spisa vidi v tem, da si glede Trubarja izprašamo vest in si bomo tako na jasnem glede njegove slave (Kristan 1908, 5). Podobno kot Cankar je tudi on izrazito kritičen do tedanje hvale na Trubarjev račun, obenem pa se z njim strinja tudi v tem, da je Trubarja treba slaviti z življenjem in ne samo z besedo (Kristan 1908, 4). Sicer pa pravi: »O življenju in trplje-

²⁸ Tu velja omeniti še eno delo, ki pa ga ne bomo podrobneje predstavljali in ki govori o povezavi med kmečkimi upori ter reformacijo. Avtor je Albin Prepeluh, ki se predstavlja s psevdonimom Abditus, knjižica pa nosi naslov: *Reformacija in socialni boji slovenskih kmetov* (Prepeluh 1908). Vitorović ga predstavi skupaj s Cankarjem in Kristanom (Vitorović 2006, 246-249) in se do njega kritično opredeli, ko pravi: »Na koncu postane jasno, da Prepeluhu sploh ni uspelo vzpostaviti povezave med kmečkimi upori v slovenskih deželah in protestantsko reformacijo« (2006, 247). Zdi se, da je pri Cankarju izpostavljen socialni vidik reformacije iz politično-pragmatičnih razlogov tedanje socialne/socialistične politike.

²⁹ Še kako aktualen problem danes, ko praznujemo petstoletnico, saj se je namreč na uradni državni proslavi ob dnevu reformacije 2007 pokazalo, da te strasti še niso pomirjene. Upajmo, da bo v jubilejnem letu proslava bolj spravne narave.

nju *Primoža Trubarja je ne le v izvirnih dokumentih toliko gradiva, temveč tudi v literaturi toliko napisanega, da ne more biti naša naloga, podajati v tej kratki razpravi njegov življenjepiš. Poskusiti hočemo le, da se približamo njegovemu duhu, kolikor je mogoče*« (Kristan 1908, 5). Glede reformacije Kristan pravi takole: »*Naši kraji so torej dobili protestantovske ideje od zunaj in bi jih bili dobili tudi brez Primoža Trubarja*« (Kristan 1908, 6). O samem Trubarju pa takole: »*[...] je bil tisti, ki je, sam porojen iz ljudstva, nosil ljudstvu luč spoznanja, hoteč ga dvigniti iz blata in mu zgladiti pot v jasnejše življenje*« (Kristan 1908, 9). Nasploh daje Kristan velik poudarek Trubarjevemu »*preprostemu*« poreklu, ki je Trubarju dal čut za male ljudi. Na nekem mestu (Kristan 1908, 13) ga celo primerja s Kristusom, ki se je »*[...] duševno družil z reveži, z zaničevanimi in preganjanimi*«. Morda pa je bolj pomenljiva naslednja oznaka: »*V dobi absolutizma in fevdalizma je bil Primož Trubar demokrat in demokratično je bilo njegovo delo od začetka do konca*« (Kristan 1908, 9). Ker avtor zelo poudarja Trubarjeve jezikovne zasluge, svojo predstavitev ilustrira s citati iz njegovih del, kar daje spisu kot celoti prav gotovo še dodaten naboj.

Kristan izhaja iz duha socializma in vidi v Trubarju predvsem socialnega borca. Zato ni nič čudnega, če naletimo na tole kritiko: »*Njegovo delo je bilo socialno, in sicer odkritosrčno socialno, ki ni v ničemer podobno »delu« današnjih »krščanskih« socialcev*« (Kristan 1908, 15). Zato se Kristanove besede iztečejo v poziv, zelo podoben Cankarjevemu: »*Socializem vabi slovensko ljudstvo, naj vstane, naj se otrese vraž in babjeverstva vsake vrste in naj zaupa v svojo živo moč*« (Kristan 1908, 17). Izhajajoč iz duha časa, v katerem socialisti že vidijo »zarjo prihodnjega dne«, Kristan nasproti »*naštudirani besedi in polnim kozarcem*« Trubarja slavi s srcem puntarja, tj. socialista.

6.3. Še ena razprava o Trubarju

Ob vseh bolj ali manj znanih avtorjih, ki so s svojimi prispevki popestrili obletnico, predstavljamo še delo³⁰ dokaj neznanega Rasta Pustoslemška. Gre za delo »*Primož Trubar: ob štiristoletnici njegovega rojstva.*«³¹ Knjižica po strukturni plati ne prinaša dosti novega, je pa zato toliko bolj zanimiva v nekaterih vsebinskih poudarkih. Na tem mestu se bomo osredotočili nanje. Avtor nameni del razprave jezikovnemu in kulturnemu položaju Slovencev do Trubarjevega nastopa in v tem kon-

³⁰ Celoten naslov dela se glasi: »*Primož Trubar: ob štiristoletnici njegovega rojstva.*«

³¹ Nam neznan avtor je v COBISSu pod delom, ki ga bomo predstavili, zabeležen kot Fran Kobač. Morda gre za enega od njegovih psevdonimov, ki so bili takrat »*modi*«.

tekstu omenja Cirila in Metoda. Njima priznava preporodovski značaj, ker sta uvedla slovanščino kot cerkveni jezik (Pustoslemšek 1908, 17). V nadaljevanju doda, da je bila pred Trubarjem slovenščina zapisana zgolj v redkih listinah (Pustoslemšek 1908, 19). O vprašanju slovenskega jezika pred Trubarjem so razpravljali tudi drugi, Vitorović pravi, da še posebej izrazito Gruden (Vitorović 2006, 237-239). Podobno kot že zgoraj je do Grudna zopet kritičen.³² Spor o »*Trubarjevem kolumbovstvu*« je še bolj prišel do izraza pri t.i. iliristih s Ilešičem na čelu. Naj se vrnemo nazaj k Pustoslemški, ki na zanimiv način opiše dogajanje okoli ustanovitve ljubljanske škofije: »*Ko pa je leta 1461 Friderik IV. ustanovil ljubljansko škofijo, se pa tudi ni nič izboljšalo v škofiji, kjer niti ni preostajalo časa za učenje možakom, ki so vse svoje življenje morali hoditi oboroženi, da vsak hip odbijejo napade na Kranjsko neprestano vdirajočih Turkov*« (Pustoslemšek 1908, 20). Avtor v razpravi ne opiše samo Trubarjevega življenja, ampak nam postreže tudi z opisom njegovega značaja. Ena izmed oznak se glasi: »[...] *v tem šibkem možu ni bila le brezmejna požrtvovalnost, bila je tudi neupogljiva odločnost*« (Pustoslemšek 1908, 25). Ob koncu opisa poudari, da je: »[...] *treba obdržati v spominu, da je pravzaprav vse, kar je sodila reformacija, v bistvu izviralo iz Trubarja [...]*« (Pustoslemšek 1908, 49-50). Za zaključek sledi še seznam Trubarjevih del in opis protireformacijske dejavnosti. Sklenemo lahko, da je tudi za Pustoslemška Trubar velik človek, ki ima velik pomen za Slovence, obenem predstavljen na umirjen in berljiv način.

7. Trubarjev zbornik

V tem delu se bomo posvetili predvsem enemu avtorju, in sicer Franu Ilešiču,³³ ki je bil leta 1908 urednik t.i. Trubarjevega zbornika in je zanj napisal tudi uvodni članek. Glede zbornika na splošno lahko rečemo, da nudi bogato zbirko prispevkov ne samo o Trubarju, ampak tudi o drugih reformatorjih in reformaciji nasploh.³⁴

³² Takole se opredeli: »Struktura Grudnove razprave (o glagolici, op. T.R.) se zdi preveč preiščena, da bi bila diletantski izraz domoljubnega zanesenjaštva, ki skuša projicirati začetke narodne književnosti kar se da daleč nazaj v preteklost. V uvodnem stavku obljublja dokaz o knjižni slovenščini pred Trubarjem, in v zaključku piše, kakor da bi jo bil dokazal. Dokazal pa je rabo starocerkvenoslovanskega in hrvaškega jezika, pisanih v glagolici med hrvaškimi duhovniki, ki so službovali v slovenskih deželah« (Vitorović 2006, 239). Prav gotovo drži, da je Gruden pretiraval v dokazovanju slovenščine pred Trubarjem, vendar ali ni v podobni zmoti nekdo, ki sodi o nastanku slovenskega jezika na podlagi poznejših odkritij in dokazov, ko je vendarle vedenje precej večje. Zato mi kot nasprotni primer navajamo Pustoslemška, ki s priznanjem glagoljaštvu pokaže vsaj nekaj spoštljivosti, če ne drugega.

³³ Več o njem v: Sbl, zv. 3 (1928), str. 360-362.

³⁴ Vitorović (Vitorović 2006, 258) pravi, da gre za »strokovno-nevtralne« raziskave na kakem ožjem področju.

7.1. Primož Trubar in njegova doba

»Toda mrtvi se vračajo, vsaj tisti, ki so – zares živeli, ki so živeli življenje idej. Ali so naši protestanti umrli ali pa žive še v nas in v naši dobi? Ali sega ogenj 16. veka neprekinjeno do nas? Na prvi hip bi človek pritrdil; saj si tudi dandanes često slovenska tabora stojita drug proti drugemu baš kakor v XVI. veku, baš kakor dva sovražna tabora« (Ilešič 1908, 8). S temi besedami Ilešič nakaže, kakšno metodo bo v svojem prispevku zagovarjal, namreč nekakšno spravno. Vitorović je mnenja, da naj bi Ilešič delil svoje misli z Grudnom, ker naj bi bila oba simpatizerja t.i. neoilirske ideje o enem južnoslovenskem jeziku.³⁵ Verjetno iz tega razloga, pa tudi zaradi pravne države je bil Ilešičev članek že kmalu po objavi deležen nekaterih kritik. Eno takih je izrazil Josip Tominšek,³⁶ ki avtorju očita, da je »posegel namreč v sporno presojanje slovenskega protestantstva in Trubarja ter je hotel korektno na obe strani izreči tako sodbo, da bi ne žalil niti teh, niti potrdil onim. Ni pa pomislil, da v takih zadevah ni kompromisov; tu odločajo apriorizmi, ne dokazovanje. [...] Ves Ilešičev spis bi moral biti historičen, dovesti bi moral do dejstva, treba bi bilo v njem dokazov, ne dokazovanja, sodb, ne debatovanja in spravljanja« (nav. po Vitorović 2006, 259).³⁷ Sam prispevek se deli na posamezna »poglavja«, ki v grobem podajajo naslednjo vsebino: razlike med staro in novo reformacijo; primerjavo Trubarja, Husa in Lutra; primerjavo dvojnega boja, z orožjem (Turki) in v duhu (reformacija); povezavo reformacije in kmečkih uporov; Trubarjevo rodoljubje in cerkveno dejavnost; Trubarja in slovenski narodni razvoj. V nadaljevanju se bomo posvetili zgolj nekaterim, za nas pomembnim odlomkom. V prvi vrsti gotovo izstopa Ilešičevo poudarjanje verske vsebine »Trubarjevega upora«. Zato trdi: »Prisegajoč na evangelij in na sv. pismo, smatrajoč ljudi druge veroizpovedi za Bogu sovražne ljudi, bi se Trubar čudil trditvam naših časov, češ, da je bila njegova vera le formula nove svobode, svobode vesti; ne umel bi jih« (Ilešič

³⁵ Nasploh je za obsežen Vitorovićev prikaz (Vitorović 2006, 251-258) značilno, da je polemičen do Ilešičevih idej. Sicer podrobna in natančna predstavitev besedila je v veliki meri pospremljena z Vitorovićevimi komentarji, ki Ilešičev tekst v splošnem označujejo kot ponesrečenega. Obenem se v nameri pokazati zmotnost trditev opira na Kidriča (Vitorović 2006, 257-258) in Viktorja Stesko (Vitorović 2006, 253). Menimo, da je kritika le deloma upravičena, ker se v njej bolj išče »tista prava« Trubarjeva podoba kot pa objektivna predstavitev Ilešičevih pogledov.

³⁶ Več o njem v: Sbl, zv. 12 (1980), str. 119-120.

³⁷ Citat se nam zdi ključen za razumevanje našega prispevka. Kot lahko vidimo, so bile Tominškove besede nekoliko kontradiktorne, saj ni povsem jasno, kaj naj bi pravi pristop vseboval, dejstva ali stališča. Kot bomo zapisali v zaključku, smo prepričani, da morajo šele dejstva (dokazi) ustvariti določena nova stališča in ne obratno.

1908, 9). In na drugem mestu: »*Moliti in za nebesa skrbeti je učil Trubar Slovence! Ta vsebina njegovega dela ustreza bolj mišljenju in teženju onih, ki ne slave Trubarja, nego onih, ki najbolj poudarjajo njegovo narodnjaštvo*« (Ilešič 1908, 19). Zatem velja omeniti »*kratenje*« nekaterih splošno sprejetih Trubarjevih zaslug, ki jih avtor bolj pripisuje drugim oz. njihovi pomoči, npr. Vlačiča, Vegerija in Ungnada.³⁸ Vendar Ilešič vseeno pravi: »*Odkazujoč Trubarju in tovarišem baš označeno mesto, pa ne more in ne sme nikdo krajšati njihovih zaslug za moralni in intelektualni napredek naših dežel, oziroma tajiti, da bi v tem oziru ne bili imeli najplemenitejših namer*« (Ilešič 1908, 14).³⁹ V podobnem smislu pa tudi o Trubarju samem: »*Najsi je Trubar začel pisateljovati iz vnanjih vzrokov in iz verskih nagibov, najsi je torej o njegovi subjektivni zaslugi soditi tako ali drugače, objektivno je in ostane činjenica, da je pisateljval in ta učinek je vrednost*« (Ilešič 1908, 20). In glede jezika: »*Faktično pa je postala uvedba živega dolenskega narečja kal čvrstega novega razvoja; Trubarjev jezik je dandanes obrušena posoda najglobljih čustev in misli*« (Ilešič 1908, 30). Navedli smo le nekaj misli iz Ilešičeve plodne razprave, ki ne govori sama zase, ampak se ukvarja tudi z drugimi stališči ter tako ustvarja prostor za novo razpravljanje. Ilešičev Trubar se nam kaže kot nekakšen pospeševalec slovenskega napredka, ki s pomočjo »*umljive besede*« (Ilešič 1908, 31) poskuša ljudi podučiti v verskih zadevah.

8. Zaključek

V prispevku smo želeli predstaviti poglede oz. stališča, ki so krojila odnos do Trubarja in reformacije pred sto leti. Ker smo se omejili zgolj na objave v letu 1908, pa še to samo delno, naša razprava ne more biti sintetičen prikaz celotne problematike in polemike. Vendar to niti ni bil naš namen, saj smo se bolj osredotočili na podrobnejšo predstavitev posameznih prispevkov. Vseeno si že na podlagi tega upamo izreči nekaj zaključkov. Kot smo že omenili, je iz skoraj vseh prispevkov razvidno, da izhajajo iz načelnih idejnih stališč. Menimo, da je edina izjema Kidričeva knjiga, vendar tudi njegov znanstveni pristop ni brez nekaterih načelnih stališč. To samo po sebi ni nič sla-

³⁸ Zdaj že lahko rečemo, da ima presojanje drugih reformatorjev pomembno vlogo pri Trubarjevi podobi. Manj zaslug njim, več Trubarju in obratno.

³⁹ Ilešič je mnenja, da tako jezikovna kot narodna zavzetost izvira iz tega, da je Trubar iz verskih vzgibov želel svoje rojake predvsem »*osrečiti*« (Ilešič 1908, 19). Iz tega sledi, da sta tako jezik kot »*narodna zavest*« posledici oziroma sredstvi tega. To Vitorović v svojem prikazu odločno zanika.

bega, dokler določeno stališče ne postane absolutno merilo za presojanje vsega drugega. Čeprav je bil namen avtorjev, da podajo resnično Trubarjevo podobo, so se nekateri vendarle znali izogniti vrednotenju drugih (drugačnih) prikazov in dali tako bralcu občutek, da je njihovo razumevanje Trubarja le eno od možnih. Menimo, da so tisti avtorji, ki so v svojem spisu citirali vire, predvsem Trubarja samega, veliko bolj verodostojni kot ostali.⁴⁰ Vendar so lahko tudi ideje, ki so jih izrazili bolj pod vtisom aktualnega, predvsem političnega ozračja in načina mišljenja, do neke mere »resnične« in povsem upravičene. Če prvi, »objektivno-znanstveni« način odgovarja na vprašanje »Kdo in kakšen je bil Trubar?«, pa nam drugi način daje odgovor na vprašanje: »Kaj nam Trubar (lahko) pomeni?« Oba odgovora sta legitimna, le da je med njima bistvena razlika, saj naj bi prvi temeljil na dejstvih, drugi pa na stališčih. Kot se je izkazalo v prikazu, je bilo za tekste, napisane ob Trubarjevi štiristoletnici v veliki meri značilno, da so stališča obvladovala dejstva. Čeprav se temu ne moremo popolnoma izogniti, smo danes, sto let pozneje, vendarle dolžni, da spregovorijo najprej dejstva,⁴¹ ki bodo ustvarila določena stališča. Upamo, da je šel naš prikaz v to smer.

Literatura

- Cankar, Ivan. 1908a. Ob Trubarjevi štiristoletnici. V: *Zbrano delo* XXV, 188-190. Ljubljana: DZS.
- Cankar, Ivan. 1908b. Trubar in Trubarjeve slavnosti. V: *Zbrano delo* XXV, 191-206. Ljubljana: DZS.
- Gruđen, Josip. 1908a. *Cerkvene razmere med Slovenci in ustanovitev ljubljanske nadškofije*. Ljubljana: Leonova družba.
- Gruđen, Josip. 1908b. Primož Trubar: Ob štiristoletnici njegovega rojstva. *Čas* 2:257-268.
- Gruđen, Josip. 1908c. Trubar v jubilejnem slovstvu. *Čas* 2:472-475.
- Ilešič, Fran. 1908. Primož Trubar in njegova doba. V: *Trubarjev zbornik*, 5-32(V-XXXII). Ljubljana: Matica slovenska.
- Kidrič, France. 1908. *Primož Trubar*. Ljubljana: Slovenski knjižni zavod, 1951 (ponatis).
- Kristan, Etbin. 1908. *Primož Trubar in slovensko ljudstvo: ob štiristoletnici Trubarjevega rojstva*. Ljubljana: Delavska tiskovna družba.
- Lah, Ivan 1908a. *Primož Trubar in naša reformacija: kulturno historična študija*. Ljubljana: Knjižnica Svobodne misli, 2. zv.
- Lah, Ivan 1908b. Reformacija: Aforizmi. *Slovan* 8: 197-203.
- Merhar, Ivan. 1908. Primož Trubar: Literarno historična študija. *Ljubljanski zvon* 28:514-525.
- Repeluh, Albin. 1908. *Reformacija in socialni boji slovenskih kmetov*. Ljubljana: L. Schwentner.

⁴⁰ Kljub temu je lahko tudi citiranje podvrženo vnaprejšnjim stališčem.

⁴¹ Ob zavedanju, da nam je celota vedno neskončno oddaljena in nikoli povsem dosegljiva.

- Prijatelj Ivan. 1908. *O kulturnem pomenu slovenske reformacije*. Celovec: Založba Wieser, 1997 (faksimile).
- Pustoslemšek, Rasto. 1908. *Primož Trubar: ob štiristoletnici njegovega rojstva*. Ljubljana: samozaložba.
- Več avtorjev. 1925-1991. *Slovenski biografski leksikon*, zv. 2, 4, ... Ljubljana: Zadržna gospodarska banka.
- Vitorovič Hardi, Nenad. 2006. Protestantizem v polemikah ob štiristoletnici Trubarjevega rojstva. V: *Protestantizem. Slovenska identiteta in združujoča se Evropa*, 217-263. Ljubljana: Znanstvenoraziskovalni inštitut Filozofske fakultete Univerze v Ljubljani.